

Trávníček, František

[Gebauerův předpoklad, že praslovanské ę ...]

In: Trávníček, František. *K střídnicím za praslovanské ę v českém jazyce*. V Brně: Filosofická fakulta, 1923, pp. [3]-7

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126396>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Od r. 1894, kdy Gebauer v Historické mluvnici I o této otázce vykládal, rozmnožil se jazykový materiál, k němuž třeba přihlížeti, vzrostly naše vědomosti o praslovanštině, z níž jest vycházeti, a objevily se jiné výklady českých střidnic, opírající se však o týž materiál jako výklad Gebauerův. Nabízí se proto nové zkoumání této otázky, zejména se zřením k materiálu v dosavadních výkladech nepoužitému.

1. Gebauer v Hist. ml. I, 51 až 53 — budu ji dále citovati jen I, x — vyvozuje všechny české dějinné střidnice za ϵ z jediné pračeské střidnice *'a*, *'á* — budu někdy pro stručnost psáti jen *'a* —, t. j. z praejotovaného krátkého nebo dlouhého *a*.

Tato předhistorická střidnice se podle Gebauerova mínění vyvíjela dále v předdějinné i dějinné době právě tak jako *'a*, *'á* jiného původu (= jednak za praslovanské *ɫja*, ku př. v gen. sing. *znameň'á*, jednak za praslovanské *ja*, na př. v *zem'á*) a v podstatě tak jako původní *a*, *á* po palatálních souhláskách (na př. v *duša*, *dušám*): zanikla na části území jazyka českého praejotace jak na př. v *ščen'ata*, kde je *'a* z praslovans. ϵ , tak na př. v gen. sing. *znameň'á*, kde je *'á* za praslovanské *ɫja*, jinde se pak v obou případech zachovala, na př. v spisovném slovenském *čiasťka*, *znamená* (= gen.-sing.), a jako se v staré češtině přehlasovalo *duša* v *dušě*, tak se přehlasovalo rovněž *ščeň'a*, vzniklé ze *ščeň'a*, v *ščeně*. Srovn. k tomu Gebauerovy výklady I, 92 a násl., 104 a násl., 125 a násl.

2. Gebauerův předpoklad, že praslovans. ϵ dalo do češtiny nejprve *'a*, *'á*, není však zcela nepochybný. Především ne proto, že jím nedovedeme vysvětliti všechny střidnice v době dějinné po celém území jazyka českého.

Bez velikých obtíží vyložíme střidnice jen na části území jazyka českého. Tak především v starém i novém jazyce spisovném a tedy také v nářečí středočeském. V nejstarším jazyce spisovném — neboli stručně: v nejstarším jazyce — shledáváme za ϵ střidnice *a*, *á*, *ě*, *ie*, *e*, *é*; na př. *trasa*, *vázati*, *třeseš*, *třiesti*, 2. sing. *ležeš*, *léci*. V těchto a podobných případech z *'a*, *'á* vzniklo *a*, *á* zánikem praejotace; *ě*, *ie* a *e*, *é* po *l* lze vykládati přehláskou z *a*, *á*. V dalším vývoji vzniklo *e* z *ě* ztrátou jotace mimo po retnicích a *i* úžením z *ie*. A časem se pravi-

delnost nepřehlasovaných a přehlasovaných střídnicích porušuje analogií; tak na př. vznikají tvary *třesu-třesu*, *třásti*, *vážeš* místo *třasu*, *třiesti*, *viežeš*. Tu jde o vyrovnávání různých tvarů téhož slova, které lze dobře pochopiti v době, kdy již fyziologické podmínky přehlásky *a—ě* (*á—ie*) byly minuly. Nestejnost kmenové samohlásky v řadě jako *třasu*: *třeseš*: *třeše* atd.: 3. os. plur. *třasú*: *třásl*: *třásla*: nom. plur. mask. *třiesli*: *třešen*: infin. *třiesti* atd. přímo vybízela k vyrovnávání, jímž vzniklo dnešní *třesu* (vedle *třasu*) podle *třeseš*, *třásti* podle *třásl*, *třásla*, *třáslo* atd. Podobně vzniklo *svatí*, *častější*, dat., lok. *patě* atp. s *a* místo *ě*, *e*.

Vedle těchto případů, v nichž se bývalá pravidelnost v střídnicích porušila až v pozdějším vývoji, jsou také případy s analogickými střídnicemi již v nejstarším jazyce, dále případy, kde analogie, příčina těchto střídnic, není nasnadě a kde vůbec jde o vývoj jiný, než bychom čekali. Jsou to případy jako aor. *počech*, *diek*, *dieka*, *jěk*, *koleda*, *měkký*, *plésati*, a j., kde je *ě*, *ie*, *é* místo očekávaného *a*, *á*, pak *mosazný*, *vsácný*, *sčastný* (*šcastný*), *šádný* (je-li ze *žed-*), *částka*, *památká*, *patnácte* a pod., mající *a*, *á* místo očekávaného *ě*, *ie*; uvedeny jsou u Gebauera I, 93, 95, 104 a násl., 115. Případy první vykládá Gebauer analogií: *počech* podle 2. a 3. os. sing. *počě*, *dieka* podle dat. a lok. *diecé* atd. Zde jde o vyrovnávání, jako jsme viděli výše, jenže velmi rané. Někde není nasnadě vzor, podle něhož by *ě*, *ie* mohlo místo *a*, *á* vzniknouti. Na př. při *měkek*, *měkký* (*měkьk-*). Lze pomýšleti na sloveso *měčiti* (= *měk-iti*), ale to má význam „ztlouci, zbiti“ (Gebauer Slovn. II, 329), tedy odchylný od významu adjektiva *měkký*, takže vliv našeho slovesa na adjektivum je málo podoben pravdě. Takovéto odchytky jsou nejčastěji tam, kde jde o praslovanské *lę* a *ęk*.

Větší potíže působí případy druhé, *vzácný* atd.; v nich čekáme přehlásku proto, že za *a*, *á* z *ę* následovala slabika s *ь*, ku př. *свѣстн-*, *памѣтка*. Poněvadž v nich přehláska nenastala, domnívá se Gebauer, že jejich *ь* zanikl dříve, než se začala přehláska (I, 93, 104, 113 a j.). Pro tento výklad se zdají svědčiti zvláště případy jako adverb. *сѣстнѣ* (*ščestně*), komparat. *сѣстнѣji* (I, 104, 105), *шерѣднѣ*, *шерѣдник* (I, 114), *десѣтник*: *desětník* (Slovn. I, 232), *деветник* (tamt. I, 238), *урѣдник* (Jozef povolav vrzedníjka dvoru Ben. Gen. 44, A) a j. Také zde za slabikou s bývalým *ę* byl *ь*, ale za ním slabiky s úzkou samohláskou (*свѣстнѣ*), kdežto v případech dřívějších se samohláskou širokou (*свѣстныѣ*). Z toho se zdá vyplývati, že pro přehlásku byla rozhodující až slabika za jerem, nikoli slabika s jerem, t. j. že vývoj byl takový, jako kdyby jeru nebylo. Kdybychom přihlíželi jen k těmto případům, byl by Gebauerův výklad velmi podoben pravdě. Ale nelze nehleděti také k případům, kde *ь* byl na konci slov, kde přehláska přece nastala a kde není výklad z analogie dobře možný, jako jsou slova *pět*, *pamět*, *pied*, *pěst*,

a zejména příslovce *opět, zpět* (= *vzpět*). Tyto případy vedly Gebauera k mínění, že se na konci slova jery dochovaly až do přehlásky *a-ě* (I, 67, 68). V této podobě — že uprostřed slova zanikly jery před přehláskou, na konci slov pak že se držely až do přehlásky — není však výklad Gebauerův uspokojivý, jak ukázal Smetánka v LF. XXXVIII (1911), 453. Smetánka proti němu namítá předně to, že zánik jerů a zesilování jich v *e* nelze si dobře představovati jinak než jako jevy současné; kdyby byl vnitřní jer na př. ve *вѣсь* zanikl dříve než jer na konci, jak bychom vysvětlili historickou podobu českou *ves*? Dále namítá — opíraje se o Hujera —, že se zřením k větné fonetice není správné rozlišovati konec slova a prostředek. Srovn. dále sub 4. Z dnešního stavu otázky jerové sice vyplývá, že rozdíl mezi koncem slova a prostředkem byl, ale ne vždy, a že pokud byl, byl právě opačný, než předpokládá Gebauer. Je tuším velmi podobno pravdě to, co praví o koncových jerech Rozwadowski v díle *Język polski I*, 337: „absolutnie, zawsze slabemi były jery stojące w (niekrytym) wygłosie: tu były zredukowane do minimum artykulacji i dźwięczności.“ Tak si lze vysvětliti důležitou okolnost, že na konci slov nikdy není za jery plná samohláska, jinými slovy, že známé pravidlo jerové vychází od konce slova, nikoli od začátku. Zeslabení koncových jerů — lichých — však současně způsobilo zesílení předcházejících jerů vnitřních, sudých; byly-li před sudými jery ještě další jery, tedy třetí od konce, oslabily se jako na konci atd. (Rozwadowski tamt. 337, 338).

Dále lze proti Gebauerovu výkladu namítati, že někdy nastala přehláska také tam, kde po bývalém vnitřním *ь* následuje slabika se širokou samohláskou. Hledí sem slova *devítka, desítka, dvacítko* atd., *slezský* (*Slezsko*) a staročeský *du. dcietma* (= *desetma*) v číslovkách typu *jedenmeziidcietma*. Jména typu *devítka* nejsou bezpečným svědectvím proti Gebauerovi, protože to nejsou beze vší pochyby slova stará. Adjektivum *slezský* také ne. Čekáme je v podobě *sležský* (Gebauer I, 506) a je možné, že v době přehlásky *a-ě* ještě tak znělo; i kdyby tedy byl jeho *ь* (*slęg* — *ьsk-*, *slęžьsk-*) vypadl před přehláskou, bylo by způsobilo přehlásku následující *ž*. V *dcietma* však po odpadení *ь* následovala slabika *ma*, která nemohla působiti přehlásku. Bylo by možné se domnívati, že *dciet-* je analogii podle *dvadčeti* a pod., ale tu nesmíme zapomínati, že konsonantický genitiv *desát, dcát* (= *desetъ*) této analogii nepodlehl, ač bychom to čekali, takže je podobno pravdě, že ani *dcietma* nemá *ie* analogii, nýbrž přehláskou z *á*.

Jiný případ, kde se před bývalým *ь* přehlasovalo *á* v *ie*, jsou zdrobnělá jména typu *kurěťsko*. Tak v nářečí moravskočeském — podle Bartoše českém — na Žďársku, Novoměstsku a Bystřicku je: *káčítko, kuřítko, housítko* Bartoš Dial. II, 244; v hanáčtině: *kořítku*,

jehnitku, prasitku, hósitku, kotitku tamt. II, 179 (= X. podřečí, Tišnov); *holóbitko, kácitko, kořitko, prasitko, hósitko, pópitko, na mládítka* tamt. II, 200 (= XI. podřečí) a *hósitko, kuřitko* tamt. II, 229 (= XII. podřečí). Častěji se na území českého jazyka vyskytají tato deminutiva s nepřehlasovaným *á*, *kuřátko, housátko* atd. Také v nářečí moravskočeském se místy vyskytá *kuřátko, housátko* Bartoš Dial. II, 244 a v hanáckém podřečí XI. je vedle uvedených jmen na *-itko* (zkrácením z *-itko*) také jméno *telátko* tamt. II, 200. I v staré češtině měla tato slova *-átko*: *holábátko, húsátko, kačátko, kuřátko*. Doklady v Gebauerově Slovn. I, 456 a 519, II, 5 a 180. Podobu *-ietko* (*-itko, -itko*) bylo by arcit lze vykládati analogií podle *kuřě, kuřete* atd., ale přihlížíme-li k uvedeným již okolnostem, je podobno pravdě, že tu jde zase o vývoj hláskoslovný. O podobě *-átko* viz dále.

V těchto případech typu *dcietma* je třeba vliv bývalého jeru na přehlásku předpokládati. Poněvadž „v době, kdy se přehláska *a* — *ě* začínala, byl jerový zákon už úplně proveden“ (Smetánka I. c. 454), musíme se domnívati, že přehlásku působil ne přímo *ь* — nebylo ho již v té době —, nýbrž jeho stopy, totiž palatalisace předcházející souhlásky. Tak třeba vykládati rovněž přehlásku v případech typu *pamět* (= *paměť*), jak učinil již Smetánka I. c. 453. Tímto výkladem arcit zároveň padá mínění Gebauerovo, že *ь* nepalatalisoval předcházející souhlásku (I, 371, 386 a j.). Dále z něho vyplývá, že mezi případy typu *pamět* a *viežu* (= 1. os. sing. k *vázati*) není rozdílu; v obojích případech přehlásku způsobila palatální souhláska stojící za *a, á* z *ę*, nikoli samohláska, protože když vzniklo *pamět*, za *-t* nebyl již *ь* a ve *viežu* byla za bývalým *ę* samohláska široká. Jako tedy vykládá Gebauer přehlásku ve *viežu* vlivem následující měkké souhlásky (I, 92), tak je třeba vykládati přehlásku i v případech typu *pamět*. Palatální souhlásky byly nejen před bývalým *ь*, nýbrž i před pračeskými hláskami *e* (pokud je střídnicí za praslovanské *e* a *ь*) *ě, ie, i* a před střídnicemi za praslovanské *ę*. Není tedy rozdílu ani mezi *pamět* a na př. nom. plur. *čěši*, kde rovněž palatální *s* působil na přehlasování *a* v *ě**.

Bylo by proto lze formulovati podmínky přehlásky *a* — *ě* pro dobu dějinnou tak, že nastává po palatální souhlásce, a to vždy na konci slova, uprostřed pak před palatální souhláskou.

Naskýtá se však otázka, proč v *ščestně* atpod. přehláska je, kdežto v *ščastný* atd. není, když v obojích případech po *t* byl *ь* a když tedy bylo

* Ve všech těchto případech není palatální souhláska za slabikou, v níž přehláska nastávala, jedinou podmínkou přehlásky, nýbrž jen — jak říká Smetánka I. c. 453 — spolupodmínkou, neboť první podmínka je palatální souhláska před *a, á*, které se přehlasovalo. Ale tato podmínka je zcela nepochybná; proto o ní nemluvíme.

t palatální. Na to odpovídá Smetánka l. c. 454 tak, že palatální souhlásky jdoucí za bývalým *ę* před tvrdými konsonanty v rané době, t. j. před přehláskou *a - ě*, ztvrdly; tedy na př. ztvrdlo *t* ve *šťastný* vlivem nepalatálního následujícího *n*. Pak tedy přehláska nenastala proto, že v době jejího provádění bylo *t* nepalatální. To je výklad nepochybně správný, protože takovéto ztvrdnutí, depalatalisaci, sledujeme i v jiných slovanských jazycích. Pro češtinu je, myslím, velmi důležitá polština. A o ní vykládá Rozwadowski l. c. 351, že palatalisace souhlásek *t, d, n, r* zanikla před *n* (= nepalatálním) a bezpochyby také před *t, d, t, c, dz*. V depalatalisaci před *n* se čeština s polštinou shoduje; z češtiny sem hledí s nepřehlasovaným *a, á* za *ę* *mosazný, vzácný, šťastný, žádný, památný, patnácte, devatnácte, šeraďný: šeraďný* (Gebauer I, 114). Otázku depalatalisace je však třeba probrati na širším základě, nejen se zřením k střidnicím za *ę*, a proto se zatím musíme spokojiti výsledkem jen povšechným. Tak nelze na př. říci, zda se v příkladech jako *dat., instr. du. kuřatma* (= *kureťma*), *pamáťka, kuřátko* atd. depalatalisovalo *t* před *m* a *k*, či zůstalo-li palatálním až do přehlásky. V prvním případě by nepřehlasované *a, á* bylo původu fonetického, v druhém analogického (podle *kuřata* atd., *pamatovati, památný*). Jen poznámkou připomínám, že se před *k* souhlásky asi nedepalatalisovaly, jak ukazuje *řku, řka* z *řk-* a to z *řk-*. Tak je i v polštině (Rozwadowski l. c. 352). Dvojice typu *kuřátko: kuřietko* by bylo možné vyložiti tak, že *-ietko* je z *-ętko* a *-átko* z *-ętko*. Šlo by o míšení a křížení sufixů *-lko* a *-tko*, které se začalo bezpochyby již v praslovanštině. Sr. u Ułaszyna, *Język polski* II, 23.

3. Míněním o vlivu měkkých jerů na přehlásku *a — ě*, odlišným od mínění Gebauerova, se nemění v podstatě Gebauerův výklad o střidnicích za praslovanské *ę*; zůstává v platnosti jeho předpoklad, že *ę* dalo do pračeštiny *'a, 'á*, které se měnilo dále jako tytéž hlásky jiného původu, t. j. dílem se zachovalo v podobě *ja, já* nebo *a, á*, dílem se přehlasovalo v *ě, ie*. Právil jsem výše, že tímto předpokladem lze vyložiti bez velikých obtíží stav v spisovné češtině a vůbec v nářečí středoečeském. Viděli jsme, že se sice setkáváme s těžkostmi, ale ty nejsou tak velké, aby z nich bylo lze vyvozovati nesprávnost onoho Gebauerova předpokladu. Ve většině případů je totiž vývoj střidnic za *ę* v době dějinné zcela zřetelný a shodný s vývojem střidnic za praslovanské nebo pračeské *'a, 'a, 'á, 'á* a také při výkladě dějinných střidnic za tyto hlásky, které nejsou střidnicemi za *ę*, se vyskytují některé podobné obtíže, ač je tuším zcela bezpečné, že jejich vývoj šel tak, jak vykládá Gebauer.

I střidnice za *ę* jiných nářečí v Čechách než středního, lze bez